

Danskernes levevilkår i 1986

Omkring en ny bog

af Jørgen Elklit & Ole Tønsgaard

Erik Jørgen Hansens nye bog om danskernes levevilkår vakte både faglig og politisk opmærksomhed, da den udkom i efteråret 1986. Universitetslektorerne Jørgen Elklit og Ole Tønsgaard, Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet, anmelder her bogen og bringer med bogen som foranledning nogle principielle metodiske betragtninger¹.

I 1976 gennemførte Erik Jørgen Hansen i Socialforskningsinstituttets regi en stor undersøgelse af den samlede velfærd i den danske befolkning og af denne velfærds fordeling mellem og inden for de enkelte socialgrupper. Erik Jørgen Hansen har nu gennemført en *follow up* på undersøgelsen fra 1976, hvoraf de første mere sammenhængende resultater blev offentliggjort i efteråret 1986². Flere publikationer fra projektet vil angiveligt følge efter denne første, der i øvrigt blev udsendt imponerende hurtigt efter dataindsamlingen.

Det er – under mange synsvinkler – et vigtigt emne, Erik Jørgen Hansen har taget op. Det gælder uanset, om man vurderer projektet under en faglig, samfundsvidenskabelig synsvinkel som et led i den internationale forskning i velfærd (og herunder naturligvis også mangel på velfærd), eller man anlægger en mere politisk, samfundsmæssig vurdering af emnet som et centralt problem i den politiske debat og som et emne af afgørende betydning i et samfund, der bekender sig til en velfærdsstatsideologi og til et positivt ansvar for sine økonomisk og socialt svagest stillede medborgere.

Erik Jørgen Hansens resultater vakte da også umiddelbart interesse. De blev hurtigt brugt i den offentlige debat, og de blev lige så hurtigt inddraget i det politiske spil mellem partierne.

Det er spændende, at en samfundsvidenskabelig undersøgelse kan påkalde sig en sådan opmærksomhed allerede kort tid efter sin offentliggørelse,

1. En lidt kortere version af artiklen har været bragt i *Sociolog-nyt* nr. 99, jan. 1987, s. 18-29.

2. Erik Jørgen Hansen: *Danskernes leveår. 1986 sammenholdt med 1976*. (København: Hans Reitzels Forlag, 1986).

og det er interessant at iagttage, hvorledes såvel det taktiske spil om udformningen af socialpolitikken som kampen om vælgerne som en del af sit input kan bruge resultater fra den helt aktuelle samfundsforskning.

Det gør det imidlertid nødvendigt at spørge, om Erik Jørgen Hansens nye undersøgelse er blevet gennemført på en sådan måde, at man uden videre kan fæste lid til hans resultater – dvs. om hans beskrivelse af danskernes levevilkår og velfærd her midt i 1980'erne er blevet gennemført på en fagligt upåklagelig måde, således at man – uanset om man kan lide resultaterne eller ej – er nødt til at acceptere dem, fordi der ikke kan rejses berettigede indvendinger mod den håndværksmæssige gennemførelse af undersøgelsen, mod brugen af den nyeste internationale litteratur og dens resultater, eller mod anvendelsen af den teori, der nødvendigvis må ligge bag en videnskabelig undersøgelse, og altså også bag en undersøgelse af velfærdens fordeling og fattigdommens udbredelse i et samfund som det danske.

Det er en sådan diskussion, vi har fundet det nødvendigt at tage op, og som vi vil gøre rede for her. Vi har dog ikke ønsket at give en lang og detaljeret redegørelse; i stedet vil vi blot pege på forskellige forhold, der efter vor opfattelse bør indgå i en samlet vurdering af denne første bog fra Erik Jørgen Hansens 1986-undersøgelse.

Vi kan vel godt allerede her i indledningen afsløre, at konklusionen på vore overvejelser hverken bliver entydigt positiv eller entydigt negativ. Men vi mener, at vi kan pege på en række forhold, som det er nødvendigt at lade indgå i overvejelserne om, hvordan *Danskernes levekår* kan indgå både i den offentlige og politiske og i den mere samfundsvidenskabelige debat.

1. En præsentation af Erik Jørgen Hansens 1986-undersøgelse

Som nævnt gennemførte Erik Jørgen Hansen i 1976 en stor interviewundersøgelse af velfærdens og levevilkårenes fordeling i den danske befolkning. Denne såkaldte »Velfærdsundersøgelse« er beskrevet i en omfattende publikation fra Socialforskningsinstituttet¹.

Velfærdsundersøgelsen byggede på en stor og omhyggeligt gennemført og dokumenteret interviewundersøgelse af et repræsentativt udsnit af den del af befolkningen, der i 1976 var i alderen 20-69 år. I alt blev der dengang opnået interviews med ikke mindre end 5.166 personer. Der er ingen tvivl

1. Erik Jørgen Hansen m.fl.: *Fordelingen af levekårene*, I-V, Socialforskningsinstituttets publikation nr. 82 (København 1978-80).

om, at 1976-undersøgelsen gav et væsentligt bidrag til en seriøs beskrivelse af velfærden og dens fordeling midt i 1970'erne.

Ideen med den nye undersøgelse har så været at vende tilbage til præcis de samme personer 10 år senere for at stille præcis de samme spørgsmål. Det er en oplagt måde at designe en *follow-up*-undersøgelse på, selv om det naturligvis ikke er den eneste mulige.

Hvis man ikke vil have problemer med repræsentativiteten i en sådan ny undersøgelse, er det nødvendigt at prøve at opnå interviews med hele den dengang tilfældigt udtrukne, oprindelige population – og ikke kun med de personer, der rent faktisk blev interviewet – dersom også den nye undersøgelse skal udgøre et repræsentativt udsnit af den fastlagte del af befolkningen. Denne fremgangsmåde har Erik Jørgen Hansen da også anvendt, og selv om fremgangsmåden og begrundelserne ikke alle steder fremstår helt klart i bogen, er det altså den rigtige fremgangsmåde, der er blevet anvendt. Det er anvendelsen af *hele den oprindelige 1976-stikprøve* (naturligvis reduceret med de i mellemtiden døde og emigrerede) – og ikke kun de 5.166 interviewede i 1976 – der er forklaringen på, at der i 1986 har kunnet opnås så mange som 4.561 interviews.

De interviewede har i øvrigt tilnærmelsesvis samme fordeling på aldersgrupper inden for det pågældende aldersinterval som hele befolkningen. Sådanne sammenligninger giver bogen desværre ikke, men det er ikke vanskeligt selv at kontrollere. Undersøgelsen har en svag overrepræsentation af 70-79-årige, men det udgør dog ikke noget væsentligt problem.

Det gør det i princippet heller ikke, at der pr. definition ikke kan være nogen med i aldersklassen fra 20-29 år. Der er jo tale om gen-interviewing af personer, der alle er blevet 10 år ældre i perioden mellem de to undersøgelser, så det følger naturnødvendigt af det valgte design for undersøgelsen, at denne aldersgruppe ikke *kan* være repræsenteret. De to undersøgelser foregik i øvrigt ikke på samme tid på året, så derfor er der alligevel enkelte 29-årige med i 1986-undersøgelsen, men det ændrer intet i den principielle argumentation.

Erik Jørgen Hansen har altså helt bevidst valgt at begrænse sig til at undersøge forholdene i den del af befolkningen, der i 1986 var i aldersklassen 30-79. Det er afgørende vigtigt at huske, når undersøgelsens generelle konklusioner skal vurderes; man kan sagtens argumentere for, at det svækker dens anvendelighed, når de unges økonomiske og sociale problemer – herunder ikke mindst ungdomsarbejdsløsheden – har været et karakteristisk træk i det forløbne tiår. Men Erik Jørgen Hansen har altså i denne konkrete sammenhæng valgt at negligere den yngste aldersgruppe i den voksne befolkning; ud fra hensynet til sammenligneligheden mellem for-

holdene i 1976 og 1986 for de enkelte interviewede personer kan der da også argumenteres for en sådan afgrænsning.

Det er alligevel vor opfattelse, at det havde været hensigtsmæssigt at udvide stikprøven med et udsnit af de 20-29-årige i 1986; og inddragelsen af de personer, der i 1976 enten ikke ville interviewes eller ikke kunne træffes hjemme, viser da også, at Erik Jørgen Hansen i andre sammenhænge har været villig til at se stort på mulighederne for at følge en udvikling for i stedet at sikre en rimelig repræsentativitet i undersøgelsen.

Det er altså beklageligt, at de 20-29-årige ikke er inddraget, men det invaliderer ikke undersøgelsen som en undersøgelse af den del af befolkningen, der i 1986 var mindst 30.

Et andet erklæret udgangspunkt for 1986-undersøgelsen var, at der skulle anvendes ganske de samme spørgsmål og de samme spørgsmålsformuleringer som i 1976, således at der ikke ville kunne opstå variationer i svarene alene på grund af ændringer i spørgsmålene. Det kan være et godt princip, men det udelukker jo, at man kan foretage ændringer og forbedringer, der i øvrigt kunne være naturlige og/eller nødvendige. Erik Jørgen Hansen rådede imidlertid ikke over så megen interviewtid pr. person i 1986 som i 1976; derfor var det desværre nødvendigt at reducere antallet af emner, der kunne tages med i undersøgelsen, og den detaljeringsgrad, der kunne arbejdes med.

Derfor er kun en del af 1976-spørgsmålene stillet igen (og som nævnt i identisk form). Et par nye spørgsmål er der dog blevet plads til: For det første er der medtaget et par spørgsmål om voldsoplevelser og angst for vold, og for det andet er der blevet spurgt om det beløb, der er til rådighed til personligt forbrug, når de faste udgifter er betalt.

Erik Jørgen Hansens erklærede formål er at undersøge det, han kalder danskernes »levekår«. Det gør han ved at se på en række forskellige indikatorer. En gennemgang heraf viser tydeligt, at han først og fremmest interesserer sig for de komponenter, der også har været centrale i de forskellige tidligere skandinaviske velfærdsundersøgelser, når man har skullet se på de materielle ressourcer: Indkomst- og formueforhold, boligsituationen, beskæftigelse og evt. forhold i arbejdssituationen, samt helbredsforhold. Der er altså tale om målinger, der koncentrerer sig om velfærdens materielle side (herunder helbredsforholdene), medens en række indikatorer på livskvalitet som en del af det »objektive« – eller i hvert fald nogenlunde målelige – velfærdsbegreb er blevet skudt i baggrunden i denne undersøgelse. Det samme er den mere subjektive oplevelse af tilfredshed med ens eget liv, både i materiel og indholdsmæssig forstand, selv om det naturligvis ikke er muligt at sige helt præcist, hvad der indgår i den samlede undersøgelse,

når spørgeskemaet ikke er medtaget i denne første bog fra projektet – hvad det ubetinget burde have været!

De objektive indikatorer på befolkningens materielle velfærd i 1986, som Erik Jørgen Hansen anvender, er for det første boligforholdene, hvor han ser på besiddelsesformerne og boligernes generelle standard. Det fremgår meget klart, at der i 1986 var væsentlig flere end i 1976, der havde en rimeligt moderne boligstandard (83 pct. nu, 63 pct. i 1976), samtidig med, at der er sket en halvering af den andel, der må nøjes med en bolig, der *ikke* opfylder kravene til en moderne bolig (15 pct. i 1976, 7 pct. nu). Tilsvarende forbedringer ses med hensyn til, hvor mange der er generet af støj og luftforurening, medens der ikke er nogen ændring med hensyn til hvor mange (10 pct.), der er generet af fugt, træk og kulde i deres bolig.

Der er altså tale om betydelige forbedringer på langt de fleste områder, der har med boligen at gøre. Alligevel er der den samme markante sammenhæng mellem socialgruppeplacering og boligstandard i 1986, som der var i 1976: Jo lavere socialgruppe, jo dårligere boligsituation, uanset om det opgøres ved antal rum pr. indbygger, boligens materielle standard og tekniske faciliteter eller gener i form af fugt, træk og kulde. Men den andel, der lever under dårlige boligforhold, er altså under alle omstændigheder blevet lavere, også i socialgruppe V.

Dernæst ses på helbredsforholdene – dels en række enkeltindikatorer, dels en sammenlægning af nogle af disse i et fælles mål. Normalt antager man, at der ved denne type undersøgelser sker en underrapportering af helbredsproblemerne, men da det sker i nogenlunde ensartet omfang for alle befolkningsgrupper, kan man godt se på forandringstendenserne.

Taget under ét er situationen tilsyneladende den, at befolkningens generelle helbredstilstand er lidt bedre nu, end den var i 1976, og det næsten uanset alders- eller socialgruppe, og naturligvis kontrolleret for køn. Mest spændende forekommer det at være, at Erik Jørgen Hansen finder de mest markante helbredsforbedringer hos de ældste, der indgår i disse sammenligninger, dvs. mænd i alderen 60-69 og kvinderne i alderen 50-69.

Undersøgelsen giver desværre ikke mulighed for at svare på spørgsmålet om, hvorvidt denne markante forbedring har noget med forholdene i perioden 1976-86 at gøre, eller om det snarere er en langtidsvirkning af sundheds- og socialpolitikken længere tilbage i tiden, under de pågældendes opvækst og yngre år.

Så tages arbejdsforholdene op, og herunder først og fremmest problemer i arbejdssituationen og arbejdsmiljøet. På dette område er der generelt færre markante ændringer end på de to ovennævnte, selv om det naturligvis må noteres, at der nu er forholdsvis færre mænd, men flere kvinder i arbej-

de, end tilfældet var for 10 år siden. En af forklaringerne på denne udvikling er den betydelige andel af mændene over 60, der er gået på efterløn, og som nu også slår igennem i undersøgelser som denne.

Men der er stadigvæk store grupper af såvel mænd som kvinder, der har fysisk belastende arbejde, og der er stadig stort set den samme andel, der har en arbejdssituation præget af risici og forskellige gener i øvrigt.

Endelig kommer som den sidste gruppe af spørgsmål i denne sammenhæng nogle – tilsyneladende ganske få – spørgsmål om indtægts- og formueforhold, dels for den interviewede, dels for familien. Disse spørgsmål vil blive taget op nedenfor.

På hele det store område af velfærdsbegrebet, som man kunne kalde livskvalitet i bred forstand, er der tilsyneladende foretaget beskæringer i spørgeskemaets omfang. Tilbage står i hvert fald kun – at dømme efter den foreliggende bog – et beskedent batteri af spørgsmål om så væsentlige emner som ensomhed og indflydelse og afmagt i dagligdagen. Et af resultaterne her er dog, at folk i 1986 rapporterer om *mindre* ensomhedsfølelse, end tilfældet var i 1976 – altså endnu et tegn på en positiv udvikling. Ganske få spørgsmål om et par finkulturelle aktiviteter bidrager til indtrykket af en bevidst nedprioritering af denne side af velfærds- og levevilkårsbegrebet.

Efter de i alt seks små kapitler om disse emneområder følger et forsøg på at fastlægge udbredelsen og fordelingen af, hvad Erik Jørgen Hansen kalder »meget svært belastende leveår«. For at have meget svært belastende levevilkår skal en interviewperson på samme tid have et væsentligt helbredsproblem, mangle nære kontakter i dagligdagen eller uønsket være uden arbejde, have utilfredsstillende boligforhold og endelig, som det fjerde, have et belastende arbejdsmiljø (naturligvis kun dersom den interviewede faktisk er erhvervsmæssigt beskæftiget). Den indiskutabelt positive udvikling i perioden 1976-86 for en række af enkeltindikatorerne fører til, at der også kan konstateres et væsentligt fald fra 1976-1986 i den andel af befolkningen i alderen fra 30-69, der har meget belastende levevilkår, nemlig fra 12 pct. til 6 pct.

Endelig ses der i det pågældende kapitel også på udbredelsen af økonomisk fattigdom, hvor Erik Jørgen Hansen ser på kombinationen af husstandens bruttoindkomst og det månedlige rådighedsbeløb til personligt forbrug pr. person i husstanden, når gruppen af økonomisk fattige skal afgrænses.

Afgrænsningen af den fattigdomsbelastede gruppe bygger på, at man dels havde mindre end 100.000 kr. i samlet familiebruttoindkomst i 1985, dels mindre end 1.000 kr. om måneden til dagligt forbrug pr. person i husstanden. 3 pct. af alle interviewede opfylder *på samme tid* begge disse krite-

rier, og det bliver derfor Erik Jørgen Hansens skøn over antallet af fattige blandt de 29-79-årige i Danmark i 1986.

2. En kritik af Erik Jørgen Hansens tilgang til velfærdsproblemerne

Sociologiske undersøgelser bringer – heldigvis – ganske ofte resultater, der rokker ved læserens tilvante forestillinger. Er der tale om interviewundersøgelser, der bygger på stikprøver, vil en typisk reaktion være at imødegå de fremlagte resultater ved at benægte stikprøvens repræsentativitet, dvs. at hævde, at udvælgelsesproceduren eller sammensætningen af de personer, der ikke er blevet interviewet, umuliggør en slutning fra stikprøve til hele den kategori af personer, som man vil udtale sig om. En anden typisk reaktion på »ubehagelige« undersøgelseres resultater er at hævde, at man ved hjælp af spørgsmålsformuleringen kan frembringe lige netop de resultater, som undersøgelseslederen ønsker.

Over for begge disse indvendinger kan Erik Jørgen Hansen melde hus forbi. 1976-undersøgelsens stikprøve var, som det er dokumenteret i de tidligere publikationer fra Socialforskningsinstituttet, af høj kvalitet, og den opnåede svarprocent er, som fremhævet af Erik Jørgen Hansen¹, endog meget høj i sammenligning med alle typer af interviewundersøgelser. Personer, der ikke blev opnået interview med i 1976, er – ofte med held – søgt interviewet i 1986-undersøgelsen. Dette forøger den i forvejen gode repræsentativitet i en analyse, hvor det samlede billede fra 1976 sammenlignes med det samlede billede fra 1986.

For så vidt angår de spørgsmål, der er medtaget i begge undersøgelser, vil en kritik af spørgsmålsformuleringer kun angå få og for resultaterne betydningsløse detaljer, som kun er af interesse for metodespecialister. Mere betænkeligt er det, som også nævnt ovenfor, at de nye 1986-spørgsmål ikke er dokumenteret, idet afgrænsningen af fattigdomsgruppen er baseret på »nye« spørgsmål, hvis gyldighed der kan sættes berettigede spørgsmålstegn ved.

Der kan imidlertid rejses andre og langt mere fundamentale og principielle indvendinger mod Erik Jørgen Hansens undersøgelse. Det er et ufravigeligt krav til en undersøgelse, at den har en klar problemstilling, dvs. at der er nogle klart formulerede spørgsmål, som skal besvares. Det kan være

1. Side 22f.

spørgsmål af typen »Hvordan?«, »Hvor mange?« eller »Hvorfor?«. De forhold, der indgår i sådanne spørgsmål, må udtrykkes i klare og entydige begreber, styret af i det mindste en klar og gennemtænkt redegørelse for problemstillingen. Det burde også være et selvfølgeligt krav, at denne opfattelse forholder sig direkte til den eksisterende faglige viden på området. Metodisk betyder dette, at en undersøgelse skal være styret af en teori eller en teoriramme, der forholder sig til eksisterende viden.

Opfyldes ovennævnte krav ikke, bliver resultatet ikke blot en undersøgelse uden overordnet styring, men også at det i mange tilfælde bliver umuligt at give en bedømmelse af spørgsmålsformuleringernes kvalitet. Det bliver nemlig umuligt at bedømme, om man ved de anvendte spørgsmålsformuleringer måler det, man ønsker at måle – eller udtrykt i den metodiske jargon: Spørgsmålenes gyldighed – deres validitet – kan ikke bedømmes.

Netop på dette meget væsentlige område har Erik Jørgen Hansens undersøgelse en række mangler. 1976-undersøgelsen hørte hverken i nordisk eller videre international sammenhæng til de tidligste velfærdsundersøgelser. Det var derfor så meget mere beklageligt – og besynderligt – at den righoldige internationale litteratur om og erfaringer med velfærdsundersøgelser ikke havde sat sig tydeligere teoretiske spor, dvs. i ikke højere grad havde påvirket 1976-undersøgelsens overordnede styringsinstrumenter, end tilfældet er. Specielt er det beklageligt, at 1976-undersøgelsen kun i anvendelsen af en række konkrete spørgsmålsformuleringer forholder sig til den tidligere svenske velfærdsundersøgelse, den tidligere norske velfærdsundersøgelse og Erik Allardts sammenlignende undersøgelse af velfærden i Norge, Sverige, Finland og Danmark. Disse undersøgelser har varierende teoretiske udgangspunkter, men specielt Allardt giver i bogen »Att Ha, Att Ålska, Att Vara«¹ en meget klagende redegørelse for de ofte uklare og hyppigt misbrugte begreber velfærd, levevilkår, livskvalitet og lykke. Derved får Allardts undersøgelse et overordnet styringsinstrument, således at det bliver klart, hvad undersøgelsen belyser, og hvad der henligger i mørke – eller sagt på en anden måde: Hvad undersøgelsen kan sige noget om og bruges til, og hvor den er tavs.

Disse afgørende svagheder ved 1976-undersøgelsen må selvsagt få alvorlige konsekvenser også for den foreliggende 1986-undersøgelse. Det nærmeste, Erik Jørgen Hansen kommer en redegørelse for undersøgelsens egentlige genstand, findes side 17-18, vel i alt godt en halv side. Centralt er her tre begreber: Levevilkår, levekår og leveforhold. Det sidste søges ikke givet noget særligt indhold, og opgives derfor, da det er for upræcist. Leve-

1. Erik Allardt: *Att Ha, Att Ålska, Att Vara. Om välfärd i Norden* (Lund: Argos, 1975).

vilkårene forklares som de ydre sociale og samfundsmæssige rammer, medens det hedder »... *levetår*. Det er de år – eller med et fremmedord det *output* i leveforholdsmæssig henseende – der kommer af at leve i et bestemt samfund i en bestemt samfundsgruppe på et bestemt tidspunkt i historien« (EJH's understregninger). Dette turde være et helt klassisk eksempel på en cirkeldefinition, dvs. at man forklarer et begreb ved sig selv og derfor ikke redegør for noget som helst. Konsekvensen er, at det står uklart, ikke blot for læseren, men også for Erik Jørgen Hansen selv, hvad undersøgelsen overhovedet skal belyse.

Dette betyder naturligvis ikke, at undersøgelsen er værdiløs – langt fra. Men det betyder, at de mangfoldige enkeltelementer vedrørende velfærd, levevilkår eller livskvalitet, som undersøgelsen rapporterer om, ikke kan samles til et blot rimeligt afrundet billede. Undersøgelsen får derfor først og fremmest karakter af at være en statistisk materialesamling – om end af høj kvalitet – så længe oplysningerne bedømmes enkeltvis. Adskillige af disse enkeltoplysninger må for de fleste være af selvstændig interesse, men betydningsfulde bliver de først, når læseren selv laver det teoretiske arbejde, dvs. selv sætter dem ind i en meningsfuld sammenhæng. At de skulle tegne et billede af danskernes levevilkår¹, er ikke blot et meningsløst, men også et farligt postulat, da det i aktuelle debatter vil kunne bruges efter lyst og hensigt.

Erik Jørgen Hansens sigte har tydeligvis været at skrive en enkel og alment forståelig bog, kort sagt en populær fremstilling. Dette er, når det lykkes, i ordets bedste betydning en strålende kvalitet ved en bog, men en forudsætning for en popularisering er, at det er en popularisering af en seriøs faglig analyse. Det er der ikke tale om her. Dertil er den statistiske analyse alt for primitiv, ligesom den lader alt for mange spørgsmål ubesvarede. Den mest avancerede statistiske analyseteknik, der ses anvendt, er simple krydstabeller, dvs. at man sammenholder nogle få, sædvanligvis to eller tre, forhold ad gangen. Det hører imidlertid til sjældenhederne, at man uden klare begrundelser kan reducere sociale forhold til et samspil mellem to, tre eller højst fire forhold. I relation til velfærdsproblematikken er det næsten totale fravær af sammensatte mål, indekskonstruktioner, slående, selv når det ateoretiske udgangspunkt tages i betragtning. Til brug for sammenfattende beskrivelser og forklaringsforsøg er den statistiske litteratur leveringsdygtig i ganske mange teknikker, der kan sammenholde en flerhed af forhold – de såkaldt multivariate analysemetoder. Den primitive

1. Vi foretrækker langt termen »levevilkår« for »levetår«, der end ikke er optaget i den seneste udgave af *Retskrivningsordbogen*.

statistiske analyse understreger således bogens postulerende og kalejdoskopiske karakter.

Uanset teoretisk udgangspunkt genfinder man et sæt af indikatorer for materiel velstand i så at sige alle velfærdsundersøgelser, også den foreliggende. Den endelige afgrænsning af indikatorer kan som nævnt kun foretages på grundlag af et overordnet principielt synspunkt, der ikke ses anlagt i denne undersøgelse. Hertil kommer, at en udtømmende beskrivelse af materielle ressourcer, uanset teoretisk udgangspunkt, også må omfatte de generelle ressourcer, der normalt omtales som formue og indkomst. Som fremhævet af Nils Groes¹ er lønmodtagernes disponible realløn i den betragtede tiårsperiode faldet med 17 pct. og for visse grupper endog mere. Dette forhold omtales overhovedet ikke hos Erik Jørgen Hansen, selv om man skulle mene, at en nøjere undersøgelse af den disponible reallønsudvikling for undergrupper af lønmodtagere – som kunne identificeres i undersøgelsen – havde været en helt naturlig og nødvendig fremgangsmåde ved en analyse af de materielle levevilkår. Tilsvarende efterlyser man forøvrigt en analyse af formueforholdene. For fuldstændighedens skyld skal det endvidere understreges – som Groes også er inde på – at anvendelsen af synlige og markante statussymboler som mål for materiel velstand forudsætter en betydelig stabilitet i livsstil og forbrugsmønster igennem undersøgelsesperioden. Forudsætningen er næppe alt for realistisk, således at de anførte ændringer skiftevis kan være over- eller undervurderinger af den faktiske udvikling.

Det er ofte fremhævet, at kun såfremt der er tale om faktisk enlige er individet den relevante analyseenhed i velfærdsundersøgelser. Erik Jørgen Hansens forsøg på at anvende familien som enhed kan ikke siges at være vellykket. Den velfærd, en familie opnår som følge af en bestemt mængde økonomiske ressourcer, for eksempel målt som indkomst, er således stærkt afhængig af, hvor i sin livscyklus familien er placeret. Problematikken er velkendt også fra flere af Socialforskningsinstituttets undersøgelser, ligesom for eksempel også Lovmodelrådet anlægger betragtningen i sine konsekvensberegninger². Synspunktet har ingen plads i Erik Jørgen Hansens undersøgelse.

41 pct. af de adspurgte mente, at leveforholdene i Danmark alt i alt var blevet dårligere i de seneste år, medens kun 30 pct. mente, at de var blevet

1. Nils Groes: »Schlüters julegave«, *Weekendavisen*, 31. oktober-6. november 1986, 2. del, side 6.

2. Se således *Lovmodel. Beretning om Lovmodelrådets virksomhed i 1985* (København: Økonomiministeriet, september 1986).

bedre¹. Erik Jørgen Hansen forklarer denne forskel mellem undersøgelsens billede af udviklingen og de adspurgtes oplevelse af samme udvikling med »... at bevidstheden hos hver enkelt af os ikke er præget af nogen helhedsvurdering, der indebærer en umiddelbar og tydelig erindring om, at nogle leveforhold faktisk var dårligere for mange mennesker for bare ti år siden². Det er ikke utænkeligt, at de ovennævnte svagheder ved undersøgelsen er nok så væsentlige forklaringer.

Et af de resultater, der straks påkaldte sig betydelig interesse i den offentlige debat, er, »at de fattige i 1986 som minimum udgør 3 pct. af alle mellem de 30 og de 80 år«³. To betingelser skal, som også nævnt ovenfor, være opfyldt, før man henregnes til kategorien af økonomisk fattige: Familiens samlede årlige bruttoindkomst skal være mindre end 100.000 kr. og det månedlige rådighedsbeløb, efter at de faste udgifter er betalt, skal være mindre end 1.000 kr. pr. person. Erik Jørgen Hansen når frem til disse kriterier blandt andet under henvisning til en pjece fra Statens Husholdningsråd, hvor der redegøres for begrebet tilstrækkelig ernæring⁴.

Reservationen, at de 3 pct. er et minimum, er ikke tilstrækkelig til at hindre, at dette undersøgelsesresultat er endda yderst problematisk. Indvendingerne er dels statistiske, dels begrebsmæssige.

Det fremhæves med rette i bogen, at undersøgelsens besvarelsesprocent er ganske høj i sammenligning med andre undersøgelser. Besvarelsesprocenten var 83⁵, men dette betyder jo også, at 17 pct. *ikke* blev interviewet. I sammenligning med opgørelsen af de fattige til 3 pct. er dette et meget stort antal, således at Erik Jørgen Hansen må have antaget, at gruppen af ikke-interviewede også indeholder netop 3 pct. fattige.

Bedømt ud fra tidligere erfaringer med, hvem der ikke kan opnås interview med, er dette en yderst dristig antagelse. Af en fodnote⁶ fremgår imidlertid et langt alvorligere forhold, nemlig at spørgsmålene om økonomiske forhold ikke blev besvaret af en ikke ringe del af de 83 pct., der blev interviewet. 9 pct. besvarede ikke spørgsmålet om bruttoårsindkomst og hele 28 pct. ville eller kunne ikke udtale sig om det månedlige beløb, der var til rådighed til dagligt forbrug. Man kan således anslå, at knap en tredjedel af de adspurgte ikke uden diskutabile antagelser kan inddrages i fattigdomsopgørelsen.

1. Side 14.

2. Side 15.

3. Side 13.

4. *Hold styr på pengene* (København, 1986).

5. Side 121.

6. Side 135.

Erik Jørgen Hansen anlægger imidlertid følgende synspunkt: »I analysen går vi imidlertid ud fra, at de, der ikke ved hvad de har tilbage til det daglige forbrug, ikke er økonomisk trængte i alvorlig grad. »Fattigdomsprocenterne« er derfor beregnet som procentdel af alle interviewede, altså inklusive dem, der ikke har givet oplysninger om netop økonomiske forhold«¹. Denne gruppe udgør altså mellem 28 pct. og 37 pct. af de adspurgte. Den opfattelse, at manglende viden alene er årsag til de manglende oplysninger, må siges at være yderst dristig. Forklaringen kunne jo også være manglende vilje, og talrige metodiske erfaringer viser, at mindreværd som følge af manglende rådighed over materielle ressourcer netop kan nedsætte svarvilligheden væsentligt.

I værste fald betyder dette, at fattigdomsprocenten ikke er 3, men 4 eller 5, og hvis de 17 pct., der slet ikke lod sig interviewe, også er sammensat så uheldigt som muligt, vil fattigdomsprocenten nærme sig 6 – altså næsten det dobbelte af, hvad undersøgelsen angiver. Det er ganske enkelt ikke rimeligt at undlade en tydelig omtale af disse forhold og slet ikke at gemme yderst væsentligt oplysninger hen i en fodnote. Det er så meget mere tilfældet, som undersøgelsens samlede besvarelsesprocent har fået en fremtrædende placering i teksten.

Også den begrebsmæssige afgrænsning af økonomisk fattigdom er yderst kritisabel. Erik Jørgen Hansens fattigdomsbegreb bygger på Rowntrees klassiske begreb, subsistensfattigdom, der henhører under kategorien absolut fattigdom. Forbindelsen synes at gå via Søren Mørch², men fremstillingen bærer overhovedet ikke spor af, at den internationale litteratur om fattigdom har rettet en voldsom kritik mod både Rowntrees undersøgelser og begrebsdannelse samt i det hele taget mod det absolutte fattigdomsbegreb. I dag anses det absolutte fattigdomsbegreb kun for anvendeligt under helt specielle omstændigheder, der under ingen omstændigheder er opfyldt i Danmark, og derfor er Erik Jørgen Hansens fokusering på begrebet »eksistensminimum« også temmeligt uinteressant³. Alene den begrebsmæssige afgrænsning af fattigdom fører således til en kraftig undervurdering af fattigdommens udbredelse her i landet. Denne konklusion bygger naturligvis på den forudsætning, at man i det hele taget er villig til at tale om økonomisk fattigdom.

Følger man det almindeligt accepterede synspunkt, som er at betragte

1. *Ibidem*.

2. Side 102.

3. Således også i artiklen »Fattigdommens omfang i Danmark«, *Politiken*, 20. november 1986, 2. del, side 5.

fattigdommen som et relativt begreb, vil man – alt efter de specielle kriterier, der anlægges – nå frem til væsentligt højere tal. EF-kommissionen nåede således for nogle år siden eksempelvis frem til et tal, der var mere end fire gange så højt som Erik Jørgen Hansens, nemlig ca. 13 pct.¹.

Vore synspunkter er her helt på linje med den kritik, der er blevet fremsat af en gruppe fattigdomsforskere, der yderligere ud fra egne undersøgelser problematiserer de konkrete kriterier, som Erik Jørgen Hansen anvender².

Erik Jørgen Hansen har i en kommentar i Politiken³ taget afstand fra den statistisk orienterede kritik af hans opgørelse af fattigdommens omfang, selv om han naturligvis må medgive, at fattigdomsprocenten ikke bliver 3 pct., men 4 pct., hvis der tages hensyn til nogle af de anførte indvendinger. »Det er hvad sagen drejer sig om«, fortsætter Erik Jørgen Hansen, og man får dermed indtryk af, at det kun drejer sig om en akademisk diskussion om én pct. mere eller mindre. Men det er en forvridning af sagens reelle indhold, som er, om andelen af fattige blandt de 30-79-årige er ca. 33 pct. – eller mere, måske endda op imod 100 pct. – mere end det skøn, Erik Jørgen Hansen har fremlagt. I antal personer drejer denne usikkerhed sig om et sted mellem 26.000 og 79.000 personer.

3. Konklusion

1.

I en række henseender er Erik Jørgen Hansens bog et værdifuldt arbejde. Hermed mener vi, at undersøgelsen på udmærket måde belyser en række enkeltfaktorer, der vedrører de 30-79-årige danskeres levevilkår. For denne dels vedkommende er undersøgelsen stort set uangribelig, om end statistisk primitiv i sin analyseteknik.

2.

Undersøgelsen giver ikke et helhedsbillede af danskernes sociale velfærd. Her sigter vi ikke specielt til det forhold, at en af de vanskeligst stillede

1. Henning Friis: *Nederst ved bordet*. Socialforskningsinstituttets publikation nr. 108 (København 1981), side 43.

2. Peter Abrahamson m.fl.: »Fattigdom er en følelse«, *Politikens kronik*, 18. november 1986.

3. Som note 16.

grupper i samfundet (dem under 30) af undersøgelsestekniske grunde slet ikke indgår i undersøgelsen. Det kan være en rimelig pris for en række andre fordele ved den anvendte fremgangsmåde.

Vi sigter derimod til, at undersøgelsen ikke blot i sin titel, men også talrige steder i fremstillingen hævder at belyse den samlede sociale velfærd – af Erik Jørgen Hansen kaldet *levetår* – uden at forfatteren har gjort sig de nødvendige systematiske og principielle tanker om, hvad dette fænomen egentlig dækker over.

3.

To vigtige delområder, der i særlig grad angår de materielle levevilkår, har fået en yderst mangelfuld – og derfor kritisabel – behandling.

Det ofte dokumenterede reallønsfald i den periode, Erik Jørgen Hansen ser på, nævnes overhovedet ikke i bogen, og konklusionerne vedrørende de materielle levevilkår fremsættes helt uanfægtet af denne kendsgerning.

Den realøkonomiske enhed i økonomiske velfærdsanalyser er ikke individet, men den faktiske familiegruppe, som oven i købet skal betragtes ud fra sin placering i familiens livscyklus. Erik Jørgen Hansens inddragelse af familien i analyserne er i så henseende desværre yderst overfladisk.

4.

Af særlig faglig og offentlig interesse er afgrænsningen og analysen af fattigdomsproblemerne i Danmark. For så vidt der overhovedet er redegjort for det metodiske grundlag for denne del af undersøgelsen, må den anvendte fremgangsmåde siges at være stort set uanvendelig. Hertil kommer, at det klart opleves som en mangel, at netop disse resultater – problemerne til trods – ikke kan sammenlignes med tilsvarende opgørelser fra 1976-undersøgelsen.

Analysen giver således ikke grundlag for en kvalificeret vurdering af de dårligst stillede danskeres levevilkår og af deres antal, og derfor giver den desværre heller ikke mulighed for at opstille forslag til forbedring af denne gruppes hele livssituation.